

'איש מאחורי מצבה'

מעוז עזריהו בשיתוף מנשה שני, במותם ציוו: אדריכלות בתי הקברות הצבאיים בישראל: השנים הראשונות, תל-אביב: היחידה להנצחת החייל, אגף משפחות והנצחה משרד הביטחון, תשע"ב, 96 עמ'

לפני קרוב לעשרים שנה, בעת שכתבתי את מחקרי על אנדרטאות קהילתיות לזכר השואה בארץ, ביקרתי בבתי עלמין רבים ברחבי המדינה כדי לבחון את סוגי המצבות הקהילתיות שהוקמו על ידי ארגונים שונים, קהילות עבר וקהילות הווה. אף שרבים מחבריי הטובים הם היסטוריונים כמוני, כמעט איש מהם לא הסכים להצטרף אלי ל'מסעי בארצות החיים', כפי שכיניתי את סיורי הרבים בבתי העלמין ברחבי המדינה, בערים, בעיירות, בכפרים, בקיבוצים ובמושבים. היחיד שלא רק היה מוכן ללוות אותי אלא הבין ללבי היה חוקר הגאוגרפיה ההיסטורית-התרבותית מעוז עזריהו, שבגלל עיסוקיו בנושא יכול היה להזדהות עם המשיכה שלי לנסות לפענח את המשמעות ההיסטורית שבאבנים, בגלי-העד, במצבות ובלוחות הזיכרון. באחד הטיולים שערכנו בבתי העלמין בדרום בחורף 1994 כדי לצלם אנדרטאות קהילה לזכר השואה הוא עצר פתאום בין המצבות והביט בי במה שנראה פתאום כמבט של חמלה. 'זהו. נדבקת', פסק סופית. 'מה?', שאלתי בתמיהה. 'נדבקת בחיידק בתי העלמין. מי שנדבק לא יוצא

1 מ' עזריהו, פולחני מדינה: הגיגות העצמאות והנצחת הנפלים בישראל 1948-1956, קריית שדה-בוקר 1995.

2 יוסי כץ, לב ואבן: סיפורה של המצבה הצבאית בישראל 1948-2006, תל-אביב תשס"ז.

מזה. או שהוא הופך להיות חבר בחברה קדישא', הוא צחק, 'או שהוא נשאר בנשמתו חוקר מצבות לכל חייו. חכי ותראי'.

מאז ועד היום צמד המילים 'זהו. נדבקת' חוזרות אלי שוב ושוב בכל פעם שאני נמשכת, כמעט בעל כורחי, לעוד מחקר העוסק במצבות ובאנדרטאות. נזכרתי בהן שוב כאשר לקחתי לידי את ספרו האחרון של עזריהו, 'במותם ציוו', העוסק באדריכלות של בתי הקברות הצבאיים בישראל. רבות כבר נכתב על בתי העלמין הצבאיים ברחבי המדינה. עזריהו עצמו כתב על תכנון בית הקברות הצבאי הראשון בהר הרצל בספרו 'פולחני מדינה'¹ ויוסי כץ הוסיף על כך במחקרו 'לב ואבן', על תולדות המצבה הצבאית.² אולם עד כה לא הוקדש מחקר לאנשים שעסקו בתכנון בתי הקברות הצבאיים, ובייחוד למי שנחשב לאדריכל ראשי של הזיכרון, זיגמונד קרקש (Kerekes), ובשמו העברי אשר חירם.

צעירים יותר וצעירים פחות, אשר הקריבו את נפשם על מזבח המולדת.

סיפור 'מחויבות המוחלטת של מדינת ישראל לזכר הנופלים' מורכב קצת יותר. האם עזריהו צודק? האם אכן הייתה מחויבות מוחלטת של המדינה לזכר הנופלים? התשובה על כך אינה חד-משמעית. אמנם מדינת ישראל ידועה כמדינה יוצאת דופן בעניין ההנצחה – היא מנציחה נופלים בודדים ולא רק קבוצות, ועושה זאת הרבה יותר מן המקובל במרבית מדינות המערב, אם לא בכלל. כבר לפני שנים רבות כתב על כך תום שגב בעקבות סיוריו בארץ עם ההיסטוריון וחוקר הנצחת חיילי מלחמת העולם הראשונה ג'ורג' מוסה.³ אבל האם תמיד הייתה מחויבות מוחלטת כזו של הממסד הציוני בארץ לנופלים – מחויבות לא של משפחות, חברים, קיבוצים ויישובים, אלא של מוסדות המדינה המרכזיים? האם אין זו תופעה מאוחרת שקרמה עוד וגידים רק לאחר שמשפחות, חברים ויישובים הובילו את ההנצחה מתוך מניעים אישיים, ולא ממסדיים, תופעה שהממסד הצטרף אליה אבל לא הוא זה שהניע אותה? עזריהו טוען שהמחויבות להנצחה הייתה ממסדית, מוקדמת מאוד ומוחלטת, ואת התשובה הזו הוא הרחיב לספר שלם על גיבוש ההנצחה מתקופת היישוב ועד הקמת בתי הקברות הצבאיים הרשמיים במדינת ישראל.

הפרק הראשון, 'גיבורים, קורבנות וקברי אחים', עוסק בקבורת הגיבורים בתקופת היישוב. עזריהו סוקר את הדגמים השונים להנצחת גיבורים שנפלו ביישוב – מאנדרטת האריה השואג של אברהם מלניקוב בתל-חי, דרך קבר האחים של חללי מאורעות תרפ"ט ועד המצבה המונומנטלית של בתיה לישנסקי על קברו של אפרים צ'זיק

לקונה זו תוקנה עתה עם הופעת ספרו של עזריהו על אדריכלות בתי הקברות הצבאיים בשנים הראשונות להקמתם, ובייחוד על חירם; חירם לא השאיר אחריו תיעוד רב, ומעטים מאלה שעברו אתו עדיין היו בחיים בעת כתיבת הספר, ומשום כך היה על המחבר לערוך חיפוש כמעט בלשי אחר אנשים שהכירו אותו עד שהגיע לחומר על אודותיו – אך בכך אני מקדימה את המאוחר. הספר עוסק תחילה בהרחבה בתכנונם, עיצובם ובנייתם של בית העלמין הצבאיים בארץ.

עזריהו מתמצת את הרציונל של הספר עוד בהקדמה: 'בתי הקברות הצבאיים של מדינת ישראל מספרים שני סיפורים השזורים זה בזה. האחד הוא סיפור ההקרבה העילאית של הנופלים במערכה לעצמאות ישראל. השני הוא סיפור המחויבות המוחלטת של מדינת ישראל לזכר הנופלים' (עמ' 8).

סיפור ההקרבה של אזרחי מדינת ישראל וחייליה במשך עשרות שנים, כדי להבטיח קיומה של המדינה, משתקף בפסיפס המצבות שבבתי הקברות הצבאיים בארץ. הראשונים היו הלוחמים שנפלו עוד לפני מלחמת העצמאות, ושנקברו בעיקר בבתי הקברות הישנים, כמו נחלת-יצחק שבתל-אביב, ששם קבורים נופלי ה'הגנה' אשר הקריבו את חייהם למען המדינה שבדרך, ובהם למשל ברכה פולד. לאחר מכן נקברו, בחלקות הישנות, הנופלים והנופלות במלחמת העצמאות, ואחריהם קרבנות פעולות נגד הפדאיון, נופלי מבצע קדש, נופלי מלחמת ששת הימים, ובחלקות חדשות יחסית – נופלי פעולות התגמול, מלחמת יום הכיפורים, מבצע ליטני, מלחמת לבנון הראשונה, מלחמת לבנון השנייה וכל הפעולות והמבצעים מאז ועד היום. לצד החיילים הלוחמים קבורים שוטרים אשר נפלו על משמרתם, וגם חיילים ואנשי כוחות הביטחון שנפטרו בעת שירותם. פסיפס גדול של בחורים ובחורות,

3 ת' שגב, 'מה עושות האנדרטאות כלילות: דו"ח מסע', הארץ, 27 באפריל 1990.

המקומית, הגורם המרכזי בשטח. בין בתי הקברות שזכו להנצחה מונומנטלית היו אלה שבקריית-ענבים, ביד-מרדכי ובנגבה, וכן נערכה תחרות פומבית לקביעת צורת הגל-עד והמבנה שאמורים היו להיבנות מעל קבר האחים נבני-ישוע וצורת האנדרטה שהוקדשה ללוחמי הגליל העליון.

עזריהו מציין כי לא הכול היו מרוצים מתוצאות התחרויות לביצוע העבודות. לצד תיאור כמו 'טורים טורים מסודרים הקברות, צורתם אחידה', היו שכתבו כי 'במקום בו נטמנו גופותיהם של לוחמים אמיצים רק גלי אבנים נקבצו, וברזלי הכתובת של צבא הגנה לישראל נתונים לעקירה באצבע קטנה בלבד' (דברים המובאים מכתבות שהופיעו בשנת 1951 בעיתונים 'מעריב' ו'הבקר', עמ' 50).

הדרישה להקים בית עלמין שמתחשב בעבר, בהווה ובמסורת היהודית – כנאמר בתנאי התחרות לתכנון בתי הקברות הצבאיים שפורסמה באפריל 1949 – הביאה לבסוף להקמת בית העלמין הצבאי המרכזי שבהר הרצל בירושלים, שהוא נושא הפרק הרביעי שבספר. עם העלאת עצמותיו של חוזה המדינה בנימין זאב הרצל והבאתן לקבורה בירושלים בקיץ 1949 נקרא ההר על שמו, ונקבעה שם חלקת קבר לו ולצאצאיו. נוסף על כך הוחלט שההר כולו ישמש מקום קבורה וזיכרון – חלקו יהפוך לבית העלמין הצבאי המרכזי, ומאחר יותר הוחלט שחלקו יהפוך למה שמכונה היום חלקת גדולי האומה, והראשון שנקבר שם היה השר אליעזר קפלן.

הראשונים שנקברו בבית העלמין הצבאי המרכזי היו כ-250 מחללי הקרב על ירושלים וסביבותיה, שהועברו מבית הקברות הצבאי בשיח'באדר, ולאחר מכן נקברו במקום חללי שיירת הל"ה, חללי גוש-עציון והנופלים בקרבות על גבעת הרדאר ולטרון, שגופותיהם נאספו בשטח האויב. באותם ימים ראשונים הוחלט

בחולדה. עוד בשנות הארבעים היה רצון להקים מצבות על קברי חללי המאורעות בבית העלמין בנחלת-יצחק; התקיימה תחרות לעיצוב נוף קבורה אחיד, וזכתה בה תכניתו של יוסף קלרויין, ששמו מופיע בהמשך בקשר לתכנון בתי קברות ומצבות אחידות, אולם בסיכומו של דבר התכנית בוצעה באופן חלקי בלבד.

הפרק השני עוסק בתחרות הפומבית לתכנון בתי הקברות הצבאיים לאחר קום המדינה. במהלך מלחמת העצמאות נקברו החללים באתרי קרב או בבתי עלמין זמניים ביישובים הקרובים לזירות הקרב, כגון בית הקברות בשיח'באדר בירושלים, בקבר אחים כמו ביד-מרדכי, ובבתי קברות אזרחיים דוגמת נחלת-יצחק. עם תום גל הקרבות הראשון עלה הצורך בקבורה קבועה של הנופלים, והוחלט להקים בתי קברות צבאיים. פעילות המחלקה להנצחת החייל בנושא בתי הקברות הצבאיים החלה במרס 1949, ואחד הפעילים המרכזיים היה ראש המחלקה יוסף דקל. בהתייעצות עם איש מערכת הביטחון שאול אביגור הוסכם להקים בתי קברות צבאיים קבועים ולהציב על הקברים מצבה סטנדרטית. הפרק מפרט את שלבי התחרות להקמת בית הקברות הצבאי ואת הדיונים בקביעת תוכן המצבה המוכרת היום לכול. תחילה הוחלט על הקמת שני בתי קברות צבאיים, בנחלת-יצחק ובעפולה, אך מאחר יותר הורחבה החלטה זו והוקמו בתי קברות צבאיים ברחבי המדינה.

הפרק השלישי בספר עוסק בעיצוב האדריכלי של בתי הקברות הצבאיים. בשנת 1949 נקבע שחירם יהיה האדריכל האחראי לתכנון בתי הקברות הצבאיים בארץ. בין הבעיות שעמן התמודדו קובעי המדיניות היו הקצאת הקרקעות לבתי העלמין, עיצוב המצבות והערוגות, והעיקר, קביעת תכנית ל'כרית' שעליה ייחקק הכיתוב. תכנון בתי הקברות נקבע על פי הטופוגרפיה

והצעות לקריאה נוספת, אולם מבחינת מתכונות הוא שילוב של ספר מחקר ואלבום. הוא נדפס על נייר כרומו עבה, ובצד הטקסט הוא כולל עשרות תרשימים, תמונות, מפות, ותצלומים, הממחישים את האמור בו. למשל בצד הדיון בתחרויות לקביעת דגם בתי הקברות הצבאיים יכולים הקוראים לבחון בעצמם את הסקיצות השונות שהוגשו ובפרט את זו שזכתה בתחרות. ליד הדיון בצורת הקבר האחיד, המצבה האחידה והכיתוב על הכרית מוצגות האפשרויות השונות שנבחנו וזו שבסיכומו של דבר הפכה לדגם המקובל עד היום בבתי העלמין הצבאיים. אנו רואים את העוסקים במלאכה בעת ביצוע מלאכתם, את קבר הרצל המקורי לפני שהונחה עליו אבן הבזלת השחורה, המוכרת כל כך לצופים בטקס סיום יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל הנערך מדי שנה בהר הרצל, את מצבות הזיכרון השונות ואת דגמי האנדרטאות בעת בנייתן. תוספות אלה מבהירות לקוראים יותר מכל הסבר מילולי שמדובר לא רק בדיון אקדמי מלומד אלא בגופים ממשיים תלת-ממדיים שממלאים את נוף הזיכרון הישראלי מאז ועד היום.

החידוש השני בספר הוא בפרק על חירם ועל מקומו כאדריכל הזיכרון הלאומי. בכל מיזם מעין זה לעתים קרובות התוצאה הסופית הנראית לעין היא חלק כל כך מובן מאליו בנוף שקשה להאמין שלא תמיד ניצב באותו מקום. מתוך ההתמקדות בתוצאה, במבנה, לרוב נשכחה העובדה שהיו אנשים – ובמקרה זה איש אחד מרכזי – שיצרו את הדברים. ייחודו של המחקר הנוכחי בכך שעזריהו גואל מאלמוניות את חירם, ששמו, אך לא הרבה יותר מכך, הוזכר בכל מחקר על הקמת בתי הקברות הצבאיים או על המצבות האחידות. מלבד ההכרה בתפקידו המרכזי, הוא מציג דמות מלאה של מי שהקדיש את כל כולו לנוף הזיכרון בארץ. כמה מתאים אפוא שהתמונה המסיימת את

גם על הקמת חלקות מיוחדות, למשל חלקת הצנחנים, שיוחדה לקבורת צנחני מלחמת העולם השנייה, וכניהם חנה סנש, חביבה רייק ורפאל רייס, ושהיו בה גם קברים ריקים לסמל את זכרם של הצנחנים צבי בן-יעקב, אבא ברדיצ'ב, פריץ גולדשטיין ואנצו סירני. כמו כן הוצבו מספר אנדרטאות לזכר הנעדרים, ובהן האנדרטה לחללי פלוגת התובלה ששירתו בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה, ושאייתם טובעה בים התיכון, אנדרטה לזכר כ"ג יורדי הסירה, אנדרטה לחללי מלחמת העצמאות שנקברו מעבר לקווי הפסקת האש בירושלים. הוקם גם קיר זיכרון לחיילים הארץ-ישראלים שנהרגו במסגרת שירותם בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה ונקברו בנכר.

הפרק האחרון בספר עוסק באדריכל שמילא את התפקיד המרכזי בפעילות הזו – אשר חירם. עזריהו מציין בהקדמה שלא מצא מאמרים שכתב חירם, ושבהם פירט את רעיונותיו ותפיסותיו. גם לא נערכו עמו ראיונות, הוא לא הותיר ארכיון אישי ובו תיעוד עבודתו, וכמעט כל האנשים שהכירו אותו היכרות אישית כבר נפטרו כאשר כתב עזריהו את ספרו. לכן הביוגרפיה של חירם מבוססת על פיסות מידע הנוגעות לחייו ובעיקר על אזכורים של מיזמים שהשתתף בהם. עזריהו מציין כי דווקא מיעוט המידע על חירם מגביר את הצורך והחשיבות שבדיון מפורט בתרומתו לתכנון בתי הקברות הצבאיים ולתכנון מצבות הזיכרון, כגון האנדרטה בצומת גולני, אנדרטאות הנשק בירושלים, בטבריה ובצפת ומצבות הזיכרון בירושלים, ברמת-גן ובאשדוד, ופרק זה מתמקד בעיקר בעשייתו של חירם בתחומים אלה.

כאמור זה אינו המחקר ראשון שנכתב על הקמת בתי הקברות הצבאיים או על המצבה הצבאית האחידה. אך יש בו שני חידושים חשובים. הראשון הוא במתכונת הספר. אמנם זהו ספר מחקר ובו אפראט מדעי מלא ומדויק

שלטי זיכרון לאשר
חירם ושותפו הגנן
הראשי חיים גלעדי
בכניסה לבית
הקברות הצבאי
בהר הרצל

הספר היא ה'כרית' דמוית זו הצבאית על קברו (האזרחי) של חירם בהר המנוחות בירושלים, ששם נקבר בכסלו תשל"ד (בספר כתוב בטעות תשל"ג), נובמבר 1973. כרית זו היא כדברי עזריהו 'עדות אילמת וחתומה באבן למה שמבחינתו של אשר חירם הייתה תרומה ייחודית לעיצוב נוף ותרבות הזיכרון בישראל', דהיינו המצבה הצבאית:

ד"ר אשר חירם
בן גולדה ויצחק
נולד בהונגריה בשנת תרנ"ז
נפטר בכסלו תשל"ד
בן 76 בפטירתו תנצב"ה